

(əvvəli 1-ci səhifədə)

– **Hidayət bəy, öncə “LQ” nin oxucuları üçün özünüz barədə danışın: Siz kimsiniz, hardansınız, əsliniz-kökünüz hardandır?**

– Mən əslən Zəngəzurdam. 44-cü ildə Mıǵrı rayonunun Maralzəmi kəndində doğulmuşam. Zaqafqazıyanın sovetləşməsindən sonra tarixən türklərin yaşadığı Zəngəzur Ermənistanın tərkibinə qatıldı. Ermənilər burda, olsa-olsa 1501-ci ildən sonra görünməyə başlayıblar, bu etnos İrandan köçürülməyə başlayandan sonra. Təsadüfi deyil ki, çar Rusiyası zamanında Zəngəzur uyezdi Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının tərkibində idi.

Hə, mən Mıǵrıda orta məktəbi bitirib, Bakı Universitetinə qəbul olundum. İki il doğma kənddə müəllimlik etdim. Sonra mənə “Sovet Ermənistanı” qəzetinə işə dəvət etdilər. Bu, İrəvanda Azərbaycan dilində çıxan respublika qəzeti idi. İki il burada çalışandan sonra mənə 1968-ci ildə C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına direktor təyin etdilər, bu zaman 24 yaşım tamam olmamışdı, heç ağılıma da gəlməzdi ki, bu teatrda 16 il işləməli olacağam.

Bir sözlə, qayıdaq Mıǵriya, ömrümün ilkin çağlarına. Yadımdadır, ilk şeirlərimin birində deyirdim ki, azərbaycanlı üçün Marsa uçmaq Təbrizə getməkdən asandır. “Dəmir pərdə” illərində Cənubi Azərbaycan sadə azərbaycanlı üçün nəse fantastika kimi bir şey idi. Uşaq vaxtı satlarla Arazın qırağında oturur, o taydakı həyata, yollar boyu düzülən at-eşşək karvanlarına tamaşa etməkdən doymazdım. Mənə elə gəlirdi ki, bu karvanlar, bu yollar yalnız Təbrizə, yaxud Ərdəbilə gedir... İllər keçdi, bir xalqı iki bölən aşılmaz sərhədlər açıldı, tikanlı məftillər dağıldı və uşaqlıq nağılları gerçək oldu.

Bu yaxınlarda İrana getmişdim – Təbrizdə də, Ərdəbilə də oldum. İndi isə yaşımın bu vaxtında uşaqlığımda olduğum kimi, vətənimin, Mıǵrının dözülməz həsrətini çəkirəm. Təbriz həsrətini ondan da ağırlı, acılı olan itirilmiş vətən həsrəti əvəz edib. Mən axı, əvvəllər heç Təbrizi görməmişdim, Təbriz mənim yeniyetməlik yuxularımın, uşaqlıq xəyallarımın şəhəri idi. Bu şəhər barədə xəyallara dalmaq xoş idi, ağırlı deyildi. Mıǵrıda isə hər ciğir, hər daş mənə tanışdır. Ümumiyyətlə, bəzən mənə elə gəlir ki, əgər Zəngəzurda doğulmasaydım, bəlkə də heç yazıçı olmaz, əlimə qələm götürməzdim.

– **Niyə?**

– Zəngəzurda mənə əhatə edən hər şey poeziya idi – qarlı zirvələr də, göllərin ayna səthi də, gül ləçəkləri kimi üz-üzə dayanan sal qayalar da, güllərin, otların min bir ətri-rayihəsi hopmuş hava da. Bu yaxınlarda Bakıda yeni şeirlər kitabım nəşr edilib. Böyük bir bölməsi elə beləcə də adlanır: “Həsərət”.

...Gərək kəndimizdən çıxmayaydım heç, Çapa verməyaydım beş-on şeirim, Özüm isidaydım öz nəfəsimlə Öz doğma yurdumu, doğma yerimi. Gərək öz dağımın yelli sazında, Gərək öz bağçamın ilkin yazında Axaydı üzümə alınımın təri, Onda itərdimi babamın qəbri, Onda çatlardımı atamın qəbri...

Gərək kəndimizdən çıxmayaydım heç!

– **Valideynləriniz kim olub...**

– Sadə kənd adamları. Atam vəfat edəndə heç məktəbə getməmişdim. Mən sonbeşiyəm, ailədə dörd bacı, üç qardaş. Ailəmiz iki dəfə qaçqınlıq taleyi yaşayıb. Birinci dəfə 1918-ci ildə, daşnaklar Zəngəzuru zəbt edib, azərbaycanlıları ordan qovanda. Onda dəhşətli qırğınlar olub, saysız-hesabsız insanlar məhv edilib. Bizimkilər ailəliklə qonşu Zəngilana sığınırıqlar. Yalnız Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra öz vətənimizə qayıda bildilər. Ata yurdumuz tamamilə dağıdılıb tar-mar edilibmiş. Ancaq böyük və zəhmətsevər ailəmiz tədricən bu xarabalığı yenidən şənəndirə bilib. 18-ci ilə qədər Maralzəmi Mıǵrının böyük kəndlərindən biri idi. Faciəli hadisələrdən sonra kənd adamlarından kimi həlak oldu, kimi bir

sədri olmuşam. Deyə bilmərəm ki, ömrümün bu illəri haqqında xatirələrim ancaq qara rəngdədir. Sevimli işim, evim, dostlarım (həm də erməni yazıçıları arasında) vardı. Ümumiyyətlə, qeyd edirəm ki, 1948-53-cü illərdə həmvətənlərimin Ermənistanı “kənüllü”, əslində isə zorla deportasiyasına qədər bu respublikada çox güclü və nüfuzlu bir Azərbaycan – türk mühiti mövcud idi. Etnik təmizləmənin bu mərhələsində, heç şübhəsiz, Ermənistanı Azərbaycan mədəniyyətinə ciddi zərbə vuruldu. Yadımdadır, qırxıncı illərin axırlarında doğma kəndimizdə təzə ikimərtəbəli evimizi tikib qurtarmışdım, içəridə bər-bəzək və tamamlama işləri gedirdi. Ancaq böyük qardaşımın bu işə heç əli qızdırdı. Nədənə, əmin idik ki, yenə də bizi doğma ocaqdan didərgin salacaqlar.

O vaxtlar evimizdə ən dəhşətli kəlmə

“Orda – Zəngəzurda mənim ürəyimin məzarı qalıb” ...

“köçürülmə” sözü idi. Sonra isə müəyyən bir sakitlik yarandı, evimizi tikib tamamladıq, normal həyata başladım. 60-cı illərin ortalarından isə azərbaycanlıların qəlbində yenidən həyəcanlar baş qaldırdı. Bu həyəcan mənim sonralar köçmüş olduğum İrəvanın da havasında dolaşmaqda idi. Hələ o vaxtdan məlum qüvvələr şovinist-millətçi təbliğatla məşğul olurdular. “Qarabağ bizimdir”, “Türkiyənin üçdə biri bizimdir”, “Naxçıvan bizimdir” kimi şüarlar adi hal almışdı, 1965-ci ilin aprelində bu cür şüarlarla Opera Bəstə Teatrında mitinq keçirildi. Elə hər şey də yenidən o vaxtdan başladı.

– **Yeni erməni ziyalılarının hamısı açığ millətçi ruhda köklənmişdi?**

– Mən belə deməzdim. Məsələyə obyektiv yanaşan adamlar da vardı. Belələri üçün, deyək ki, 1915-ci il hadisələri tarix idi. Onlar fikirləşirdilər ki, əlbəttə, bu tarixi bilmək, öyrənmək, yadda saxlamaq lazımdır, ancaq fetişləşdirmək, bayrağa çevirmək olmaz. Təəssüf ki, sağlam düşüncələr barmaqda sananırdı. Əksəriyyəti, xüsusən də xaricdən köçüb gəlmiş ermənilər zərərli ehtirasları qızırdırırdılar. Ən təhlükəli də o idi ki, konfrontasiya siyasəti tədricən rəsmi dövlət səviyyəsində aparılmağa başlamışdı. Başda duranlardan biri Hovhannes Bağdasaryan idi, Mərkəzi Komitənin ikinci katibi, sonralar mədəniyyət naziri, Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti Sədrinin birinci müavini. Həmin Bağdasaryan Ermənistan ərazisində qədim Azərbaycan toponimlərinin, coğrafi adlarının dəyişdirilməsi üçün kampaniya təşkil etmişdi. Ona Şəhər Partiya Komitəsinin ideologiya üzrə katibi Albert Stepanyan çox yaxından kömək göstərirdi.

60-70-ci illərdə Ermənistanı nomenklatura vəzifələrdə çalışan azərbaycanlıların sıxışdırılmasına başlandı, əvəzində həmin vəzifələrə yalnız erməni millətindən olanlar gətirildi. Bu təmayül

...Lökün köhnə məktəbinə tezəcə baş vurum - Görüm mənim skamyamda kim əyləşibdir?

Hidayət. “Həsərət” silsiləsindən.

müxtəlif formalarda özünü göstərirdi. Məsələn, 60-cı illərin ortalarına qədər həftədə 5 dəfə çıxan “Sovet Ermənistanı” qəzeti üçgünlük rejimə keçirildi, Azərbaycan dilində nəşr edilən kitabların sayı azaldıldı və s.

– **Hər halda, 80-ci illərin ortalarına qədər hər iki xalqın qarşılıqlı münasibətləri müəyyən mənada normal idi. Nəticədə qanlı qırğına çevrilən son qarşıdurma hardan, nədən başladı? Yenidənqurma illərində hamımızın şahidi olduğumuz hadisələrin kökü, əsas səbəbi nədəndir?**

– “Qarabağ milli-azadlıq” hərəkatı deyilən hərəkat daşnak partiyasının proqram şüarlarından olan “Böyük Ermənistan” ideyası ilə birbaşa əlaqəlidir. Hətta erməni şairi Hamo Sahyanın sözlərinə bəstələnmiş belə bir mahnı da var: “Dənizdən-dənizə”. Yeri gəlmişkən, Hamo Sahyan əslən Bakıdandır və Yazıçılar İttifaqına da Bakıda üzv olub. Bunu elə-belə sözləşmə deyirəm. Bəla ondadır ki, erməni ziyalıları kütlələri “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yoluxduraraq düşüncələri ki, təcrübədə bu hansı faciələri doğura bilər. “Tamaşanın” məşqi çoxdan aparılırdı, 1986-cı ildə isə pərdə açıldı və tamaşa başladı. “Perestroika” adı altında eksperiment aparılan başa düşmək istəmədiklər ki, bu tamaşanın rejissorlarını mükafatlandırmaq və dəstəkləməklə öz eksperimentlərini əvvəlcədən uğursuzluğa düçar edirlər.

Qarabağ yenidənqurma yolunda təşkil edilmiş qəza idi. Qorbaçov şəxsiyyətdir. O, sonuncu dünya imperiyasının, totalitarizm bastionunun binasını uçurmağa nail oldu. Ancaq Qarabağ məsələsində bağışlanmaz səhvə yol verdi. Bilirsizmi, Qarabağ 1989-cu ildə faktiki olaraq Ermənistanı verildi. Hətta Siyasi Büronun qərarı da hazır idi, bir neçə siyasi üzvü bu qərarın altına imza da qoymuşdu. Yaxşı ki, hakimiyyətin yuxarı eşalonu ehtiyatlı, Qafqaz regionunu bilən siyasətçilərdən xali deyildi. Onlar ölkə rəhbərliyini bu düşüncəyə tələsik addımdan çəkəndirə bildilər. Lakin Qorbaçovun tez-tez dediyi kimi, artıq proses getmişdi. Qarabağ hadisələri bütün İttifaqda zəncirvari reaksiya doğurdu, milli məsələlərin güc tətbiq etməklə həlli kimi təhlükəli meyillər meydana çıxdı. Sonra Gürcüstanda, Moldovada belə hadisələr baş verdi. Bütün bu münaqişələr İttifaqın çökməsini sürətləndirdi.

– **Bu yaxınlarda erməni şairəsi Silva Kaputikyan “LQ”nin səhifələrində**

çixış edərək demişdir: “Xalqlarımız arasında səmimi münasibətlərin qaytarılması üçün mən hər şeyə razı oldum”. Sizcə, Qarabağ hadisələrində erməni və Azərbaycan ziyalılarının rolu nədən ibarət olmuşdur?

– Silva Kaputikyan, Hovhannes Şiraz, Sero Xanzadyan, Zori Balayan, Karen Simonyan və başqaları hər iki xalqı mənəvi və fiziki uçurum həddinə gətirib çıxarmış dağıdıcı proseslərin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişlər. Bütün bunlar mənim gözlərim önündə baş verib, dəfələrlə onlarla söhbətlər aparmış, mübahisələr etmişəm. İrəvanda yaşadığım son illər isə bizim münasibətimiz, demək olar, pozulmuşdu. Qarabağ hərəkatının ilhamçılarından son vaxtlaracan pis-yaxşı yalnız Sero Xanzadyanla söhbətləşə bildim. Sero Nikolayeviç, – deyirdim, – çətin vaxtlarda əlindən tutmuş, sən həyan olmuş, atanın dostu azərbaycanlı kişi yadımdadır? Bu adamdan danışanda sən həmişə kövrələrdin, gözlərin yaşla dolardı. Sero Xanzadyan da əslən zəngəzurludur, azərbaycanlılarla ermənilərin birgə yaşadığı Gorus rayonundadır. Seroyla danışmaq olurdu, hətta onu ayrı-ayrı mövqələrdə olsa da, fikrindən döndərmək, nəyə isə inandırmaq mümkün idi... Silva Kaputikyanla, Hovhannes Şirazla, Zori Balayanla isə bu mövzuda danışmaq, sadəcə, mənasızdır.

– **Lakin erməni ziyalılarının arasında məsələyə daha real baxan adamlar da yox deyildi axı? Siz onlarla ünsiyyətdə olurdunuzmu?**

– Elələri də vardı. Ancaq bilirsinizmi məsələ necəydi? Kim ki, öz əsərlərində “Böyük Ermənistan” ideyasını tərənnüm etmirdi, kim ki, realist idi, dəhşətli hücumlara məruz qalırdı. Azərbaycanda da Ermənistanı da hamı bilirdi ki, mən Vartges Petrosyanla dost idim. O, tez-tez mənə deyirdi: İldə 365 gün var, bunun 363-ü biz dostuq. İki gün isə – sən “Neftçi”yə, mən “Ararat”a azarkeşlik edəndə biz ayrılacağıq. Mən İrəvandan gedəndən sonra da əlaqə saxlayırıdım. Vartges hesab edirdi ki, ermənilər artıq tədricən “əbədi yas” duyğusundan çıxmalıdırlar. 15-ci ilə yaşamaq olmaz, nəsiləri qonşu xalqlara qarşı və konfrantasiya ruhunda tərbiyə etmək olmaz, – deyirdi. Və erməni mədəniyyətinin atası hesab edilən, erməni ədəbiyyatı və erməni yazıçıları üçün, doğrudan da, çox xidmətlər göstərmiş bu adama qarşı öz vətəndə ləyaqətsiz bir kampaniya təşkil edildi.

– **Bu kampaniya özünü konkret nədə göstərirdi?**

– Əvvəla, mətbuatda Vartgesi pisləyən məqalələr peyda oldu. “Boş kətilər arxasında ad günü” romanı işıq üzü görəndən sonra isə İrəvan Universitetinin tələbələri kitabın nümayişkarane yandırılmasını təşkil etdilər.

(ardı var)

“Literaturnaya qazeta”, 3 sentyabr, 1993